

**UNIVERSITATEA „AUREL VLAICU” DIN ARAD
ȘCOALA DOCTORALĂ INTERDISCIPLINARĂ
FACULTATEA DE ȘTIINȚE UMANISTE ȘI SOCIALE
DOMENIUL DE DOCTORAT „TEOLOGIE”**

TEZĂ DE DOCTORAT

Rezumat

Coordonator științific,
Prof. Univ. Dr. Habil.
MĂCELARU MARCEL VALENTIN

Doctorand,
IONEL MORARIU

ARAD
2022

UNIVERSITATEA „AUREL VLAICU” DIN ARAD
ȘCOALA DOCTORALĂ INTERDISCIPLINARĂ
FACULTATEA DE ȘTIINȚE UMANISTE ȘI SOCIALE
DOMENIUL DE DOCTORAT „TEOLOGIE”

*Dinamica spațiului sacru vechi-testamentar
analizat prin paradigma legământului divin*

Rezumat

Coordonator științific,
Prof. Univ. Dr. Habil.
MĂCELARU MARCEL VALENTIN

Doctorand,
IONEL MORARIU

ARAD
2022

CUPRINSUL TEZEI DE DOCTORAT

Cuvânt de mulțumire

Lista figurilor

Lista tabelelor

1. Introducere
2. Stadiul actual al cunoașterii
  - 2.1. Dinamica spațiului sacru și importanța lui actuală
  - 2.2. Legământul ca paradigmă a spațiului sacru
  - 2.3. Planul de cercetare
  - 2.4. Metodologia de cercetare
3. Grădina Edenului
  - 3.1. Dimensiunea divină
  - 3.2. Dimensiunea umană
  - 3.3. Dimensiunea spațială
  - 3.4. Dimensiunea legământului
  - 3.5. Concluzii
4. Turnul Babel

- 4.1. Dimensiunea umană
- 4.2. Dimensiunea divină
- 4.3. Dimensiunea spațială
- 4.4. Dimensiunea legământului
- 4.5. Concluzii
- 5. Spațiul sacru și altarele lui Avraam
  - 5.1. Dimensiunea divină
  - 5.2. Dimensiunea umană
  - 5.3. Dimensiunea spațială
  - 5.4. Dimensiunea legământului
  - 5.5. Concluzii
- 6. Tabernacolul
  - 6.1. Dimensiunea divină
  - 6.2. Dimensiunea umană
  - 6.3. Dimensiunea spațială
  - 6.4. Dimensiunea legământului
  - 6.5. Concluzii
- 7. Spațiu sacru în perioada judecătorilor (Templul din Silo)
  - 7.1. Dimensiunea umană
  - 7.2. Dimensiunea divină
  - 7.3. Dimensiunea spațială
  - 7.4. Dimensiunea legământului

- 7.5. Concluzii
- 8. Templul lui Solomon
  - 8.1. Dimensiunea divină
  - 8.2. Dimensiunea umană
  - 8.3. Dimensiunea spațială
  - 8.4. Dimensiunea legământului
  - 8.5. Concluzii
- 9. Templul lui Zorobabel
  - 9.1. Dimensiunea divină
  - 9.2. Dimensiunea umană
  - 9.3. Dimensiunea spațială
  - 9.4. Dimensiunea legământului
  - 9.5. Concluzii
- 10. Concluzii finale
  - 10.1. Concluzii finale
  - 10.2. Direcții noi de cercetare

Bibliografie

Motivația

Prezenta cercetare a pornit de la nevoia sau necesitatea articulării tot mai clare a noțiunii de spațiu sacru în mediul evanghelic românesc și nu numai, în contextul absenței unei teologii formulate cât mai aproape de perspectiva biblică asupra subiectului.

Fiind într-o continuă dezvoltare cel puțin numerică, mediul evanghelic românesc, aflat inițial sub lungi decenii de presiuni din partea regimului autoritar din România, considerăm că nu a avut cadrul necesar și suficient pentru a creiona o teologie clară asupra spațiului sacru, motiv pentru care lucrarea de față aduce pe de o parte un plus valoare în acest sens, iar pe de altă parte reprezintă o invitație la o dezvoltare ulterioară a subiectului pe noi direcții de cercetare.

Mărind scara de referință asupra subiectului, constatăm faptul că inclusiv la nivel internațional, în mediul evanghelic, subiectul este prea puțin dezbătut după modelul propus de noi. Astfel, spațiul sacru rămâne de cele mai multe ori un concept definit prea puțin în raport cu

perspectiva biblică asupra subiectului și mai mult la nivel fenomenologic, cultural, istoric, filozofic etc.

Articularea unei teologii corecte în sensul acesta este colosală, deoarece de ea depindă în foarte mare măsură comportamentul creștinului evanghelic, ca adevărat închinător înaintea lui Dumnezeu. În sensul acesta, studiul de față propune o recuperare a perspectivei biblice asupra sacrului și integrarea acesteia în formele actuale de închinare, scopul fiind acela de re poziționare corectă a închinătorului înaintea divinității.

În sensul acesta, prezentul studiul se dorește a fi parte dintr-un proiect mai larg în care ne propunem o cercetare a conceptului de spațiu sacru, de data aceasta limitându-ne la perspectiva vechi-testamentară asupra subiectului.

Teza de față își propune în sensul acesta să sondeze conceptul general de spațiu sacru cuprins între limitele vechi-testamentare, din perspectiva evanghelică, analizat în dinamica sa, prin perspectiva legământului divin. Pentru început vom face distincție clară între noțiunea de „spațiu sacru” (o noțiune și o concepție mentală care pune în valoare o relație sau o prezență a sfințeniei lui Dumnezeu în raport cu omul) și „locul sacru” (materializarea

geografică, pe coordonate spațiale bine reprezentate a conceptului de spațiu sacru). Atunci când situația o impune aceste două noțiuni vor fi folosite interschimbabil în cadrul studiului nostru.

Cele două ipoteze de lucru sunt:

1. funcție de momentul istoric al formării poporului Israel, există o dinamică, cel puțin conceptuală prin care aceste spații sacre se definesc (nu ne propunem să analizăm vreo posibilă corelație între etapele de formare ale națiunii Israel și locul lor sacru centralizat sau descentralizat). Dinamica, chiar dacă nu se aranjează pe o anumite traiectorie, ar putea să ne ofere o perspectivă mult mai clară asupra conceptului.

2. dimensiunea legământului între Dumnezeu și om reprezintă considerentul final de pe urma căruia un spațiu poate fi validat divin sau nu. Există și alte situații în Vechiul Testament în care prezența lui YHWH în mijlocul oamenilor este incontestabilă, însă nu totdeauna putem discuta și de spații sacre în asemenea cazuri. Prin urmare, referința fundamentală o reprezintă dimensiunea legământului divin, ca ipoteză de lucru.

În privința caracterului de originalitate al prezentei lucrări amintim:

- Absența unei lucrări similare în spațiul evanghelic românesc și chiar internațional; teza abordează spațiul sacru din punct de vedere biblic, vechi-testamentar, prin optica *legământului divin* (nu fenomenologic, filosofic, geografic etc.)
- Abordarea unei teme mult ignorate sau superficial abordată în contextul evanghelic actual.
- Postura cercetătorului – cleric pentecostal, interesat foarte mult de construirea unui context biblic de închinare înaintea lui Dumnezeu, a credincioșilor.

Obiectivul și importanța lucrării

În privința obiectivelor prezentului studiu, amintim:

- Înțelegerea cât mai cuprinzătoare a conceptului de spațiu sacru vechi-testamentar;
- Determinarea, identificarea și caracterizarea participanților la spațiul sacru vechi-testamentar;
- Relația dintre spațiul sacru și legământul divin;

- Explorarea dinamicii spațiului sacru în diferitele perioade de formare sau existență a poporului Israel;
- Riscurile constituirii unui spațiu sacru surogat;
- Principiile actuale care pot fi însușite, din exemplele vechi-testamentare, pentru constituirea unui spațiu sacru contemporan (puntea hermeneutică).

Metodologia de cercetare

Dat fiind faptul că specificul tezei propuse se încadrează foarte bine în domeniul de studiu al teologiei biblice, datele propuse spre analiză sunt prin excelență pasajele biblice relevante subiectului analizat. Astfel, în cele ce urmează vom prezenta acele texte vechi-testamentare de importanță ridicată în analizarea dinamicii spațiului sacru privit prin paradigma legământului. Vom pleca în demersul nostru de la cercetările deja întreprinse pe pasajele vechi-testamentare de prestigioși cercetători biblici (cei mai mulți prezentați în secțiunea anterioară) și vom clădi pe studiile efectuate deja de către ei, adaptând organic concluziile pe optica domeniului nostru de cercetare.

Metodologia de cercetare a acestei lucrări, este specifică domeniului teologiei biblice, îmbinând astfel într-o formă adaptată exegeza și hermeneutica. Prin urmare, pentru îndeplinirea obiectivelor mai sus amintite, ne-am coordonat după următoarele elemente metodologice:

- Alegerea textului biblic vechi-testamentar;
- Referințe cu privire la diferitele traduceri – doar acolo unde considerăm că este cazul și că vor aduce un plus valoare reprezentativ demersului nostru.
- Contextul istoric – studierea culturii, istoriei, aspectelor sociale, diferite caracteristici spațiale și geografice, cronologie;
- Contextul și forma literară – funcția literară, tipul de literatură (genul, specia), integritatea formei literare, detaliile textului;
- Structura pasajului – schița, identificarea și analiza tiparelor structurale (tipare majore, tipare minore);
- Aspecte gramaticale și lexicale – ortografia, morfologia și chestiuni gramaticale

semnificative – doar în situații semnificative demersului nostru.

- Contextul biblic – încadrarea pasajului în contextul lărgit al cărții, acolo unde situația o impune și dacă astfel perspectiva se schimbă fundamental;
- Teologia – articularea adevărului biblic și emiterea principiilor general valabile.

În sensul acesta, după identificare pasajelor vechi-testamentare, care vor fi supuse atenției noastre, acestea vor fi analizate ca spații sacre prin prisma *dimensiunii divine* a acestuia, *a celei umane, spațiale și a legământului divin* aflat în vigoare.

Structura lucrării și logica argumentării

1. Grădina Edenului

Grădina Eden reprezintă spațiul sacru ideal. Este locul creat de Dumnezeu, bine delimitat de restul creației, prin urmare, singurul spațiu care contează, un veritabil *axis-mundi* sau „centrul lumii”. Biblia prezintă sacralitatea acestui spațiu prin consacrarea pe care o primește direct de la Dumnezeu. Cum YAHVE este sfânt și deci se manifestă

doar în sfințenie, prezența Lui în grădină conferă sacralitate acestui spațiu.

Alegerea studierii Grădinii Edenului prin cheia spațiului sacru are importanță vitală îndeosebi prin paradigma legământului. Este contextul unor condiții ideale de analizare a temei noastre („condiții de laborator”), deoarece în afară de ultimul capitol al Revelației lui Ioan, Grădină este singurul loc din Scriptură unde spațiul, cel puțin pentru o anumită perioadă de timp, nu a fost contaminat de păcat. Legământul divin instituit de YHWH cu omul a avut un caracter minimal și limitativ. „Limitarea culinară” (interdicția de a consuma fructul oprit) era una de natură să nu afecteze viața socială a omului, prin urmare, acesta nu ar fi fost „afectat” în nici un fel de rămânerea în legământ.

2. *Turnul Babel*

Considerând că Grădina Edenului a fost un spațiu sacru ales prin „mandat” divin, putem aduce în discuție și problematiza situația în care omul își dorește un astfel de mediu, în care să intre în legătură cu divinitatea. În sensul acesta propunem analizarea povestirii de la Turnul Babel. Cazul este intens dezbătut, motiv pentru care devine cu atât mai interesant pentru noi. Pasajul prezintă condiția

omului religios care caută relația cu divinitatea, însă într-o manieră greșită; deoarece condițiile sunt emise și impuse doar de Dumnezeu, ca participant superior al relației de legământ care se poate realiza astfel.

Prin urmare, pe fundalul legământului între YHWH și Noe (de altfel un legământ în vigoare), Dumnezeu le pune în vedere oamenilor ideea expansiunii, nu a concentrării. Prin intervenția divină de la Turn, ei sunt oarecum constrânși să se extindă pe toată fața pământului, dar în același timp liberi să caute spațiul sacru pretutindeni. Astfel, lecțiile pe care umanitatea și le poate asuma din acest episod reflectă inevitabilul în cadrul construcției și materializării spațiului sacru validat divin.

3. *Altarele patriarhilor*

În opoziție cu Turnul Babel, patriarhii demonstrează faptul că sunt credincioși legământului în care au intrat cu YHWH. Asemenea oamenilor Turnului și ei sunt căutători ai spațiului sacru, ca și expresie a sentimentului religios care îi motivează la o viață de închinare. Manifestarea sacrului în spațiul geografic (deci manifestarea reală a lui, prin marcarea de locuri sfinte) se concretizează prin construirea de altare.

Ceea ce este important de subliniat în cazul lor, reprezintă validarea care vine din partea lui Dumnezeu, ca răspuns la o astfel de inițiativă; prin urmare, în contrast cu situația de la Turnul Babel, patriarhii demonstrează o trăire a legământului divin în viața lor, adică dezvoltă o relație apropiată cu YHWH, pe coordonatele impuse de El.

4. *Tabernacolul*

Religia evreilor construită în jurul Cortului Întâlnirii reprezintă prima formă instituționalizată de închinare în Israel. Fiind într-un continuu pelerinaj prin pustie spre Țara Făgăduinței, Tabernacolul era un „templu la purtător”. Însușirea ritualului de închinare și al spațiilor sacre nu au fost demersuri ușoare pentru evreii care preț de câteva generații au observat în Egipt un întreg panteon de zei.

Viața din jurul Cortului era una animată, organizată și cu multe provocări. Legământul mozaic instituit prin Moise avea printre altele, ca obiectiv organizarea închinării între evrei și însușirea unui astfel de mod de viață. În centrul vieții sociale a poporului nu mai era loc de altceva decât de sacru; a fost „chemarea” lor sfântă printre toate celelalte popoare: să-L facă de cunoscut pe YHWH înaintea tuturor. Pasajele analizate

vor avea în vedere elementele importante care evidențiază organizarea și dezvoltarea spațiului sacru în cadrul acestui legământ mozaic.

5. *Chivotul în perioada judecătorilor (Templul din Silo)*

Perioada judecătorilor reprezintă o etapă de tranziție de la Tabernacol la Templu. Este o perioadă istorică interesantă deoarece prezența Cortului în mijlocul poporului evreu (deja instalat în Țara Promisă) nu mai este „simțită” în literatura canonică a vremii, iar ideea de templu nu apare încă în conștiința populară. Este o perioadă în care sacralitatea de la Cortul Întâlnirii se mută și se concentrează aproape exclusiv doar asupra Chivotului, pe care considerau că-l pot manipula după bunul lor plac. Pasajele biblice care ne vin în ajutor pot fi găsite în cărțile Judecători, 1 Samuel și 2 Samuel. În contextul acesta legământul cu YHWH și păstrarea acestuia nealterat reprezintă un deziderat definitoriu pentru sacralitatea spațiului în Israel.

6. *Templul lui Solomon*

Templul lui Solomon este un alt reper important în demersul nostru. De notat este faptul că el devine realitate la inițiativa lui David (deci a omului), validată de

Dumnezeu și concretizată de Solomon. El nu reprezintă împlinirea unei porunci divine, ca în cazul Tabernacolului, ci este dorința omului de a-și immortaliza relația și închinarea în fața Creatorului. Dumnezeu permite aceasta, iar manifestarea divină cu ocazia consacrării lui îl face în mod clar un spațiu sacru.

Problema în cazul Templului este invers proporțională cazului patriarhilor: în cazul lor, ei erau puțini la număr dar cu altare (adică spații sacre) multe și la discreția lor – în cazul Templului, acesta era unul singur la o națiune întregă, fiind „constrânși” în închinare de numărul și importanța sărbătorilor. Analizat prin cheia legământului divin, Templul poate fi privit și din perspectiva consolidării unui spațiu sacru consacrat în Israel.

7. *Templul lui Zorobabel*

Revenind din robie, găsind țara pustiită și vechiul templu în ruine, cu multe ezitări de-a lungul a cel puțin 20 de ani, evreii hotărâsc totuși reconstrucția acestuia sub comanda lui Zorobabel și a preotului Iosua. Chiar dacă în robie manifestarea sacrului se consuma într-o formă adaptată de închinare însă foarte eficientă (Sinagoga), la

revenirea în Țara Promisă, neabandonând conceptul de Sinagogă, reconstruiesc totuși Templul.

Comportamentul lor devine astfel interesant și important de a fi studiat. Ideea de identitate națională care avea ca emblemă supremă imaginea (fizică și mentală) a Templului poate fi unul din motivele puternice ale dorinței lor. Astfel în perioada post-exilică, viața religioasă a evreilor gravitează în jurul Templului și a sinagogilor. În privința pasajelor biblice care vin în ajutorul nostru, acestea pot fi găsite în literatura profetică post-exilică a canonului Scripturii.

Sinopsa pe capitole

Capitolul 1 al tezei este unul *introdactiv*, în care am prezentat motivației unui asemenea demers, ceea ce a stat în spatele cercetării și totodată reliefa importanței temei pentru contextul religios actual în mediul evanghelic românesc. Am definit succint noțiunea de „spațiu sacru” și „loc sacru”, dar am anticipat și faptul că aceste noțiuni vor fi intens raportate la dimensiunea legământului divin. În

sensul acesta am prezentat cele două ipoteze de lucru (amintite anterior, în acest rezumat).

Capitolul 2 este o prezentare generală a *stadiului actual al cunoașterii*. Plecând de la lucrările de referință ale lui Rudolf Otto și Mircea Eliade (care chiar dacă au implicații profund fenomenologice, reprezintă lucrări clasice în domeniu), am adus în discuție pe majoritatea teologilor care au scris pe subiect și cu care, în măsură mai mică sau mai mare, voi interacționa pe parcursul studiului de față. Tot în acest capitol am prezentat importanța paradigmei legământului divin în conturarea spațiului sacru biblic, ca mai apoi să propunem obiectivele generale urmărite și metodologia de cercetare a lucrării.

Capitolul 3 aduce în discuție primul spațiu sacru vechi-testamentar, cel al *Grădinii Edenului*. Analizând acest spațiu prin cele patru dimensiuni ale sale, propuse metodologic, aducem în discuție plinătatea prezenței divinității în Grădină, dar și contribuția umană în menținerea acestui spațiu sacru. Totul se rezumă din partea umanității la păstrarea nealterată a legământului divin, în

cazul lor acesta reprezentând interdicția de a consuma din fructul „pomului cunoașterii”. Observăm astfel că atât timp cât legământul este păstrat, Dumnezeu validează Grădina și permite accesul omului în cadrul acestui spațiu sacru.

Odată ce acest legământ a fost încălcat, interdicția accesării Grădinii ca spațiu sacru este automat pusă în vigoare, reprezentând astfel materializarea pedepsei divine în cazul neascultării. Dintre toate cele patru componente care alcătuiesc un astfel de spațiu sacru, Legământul divin reprezintă „adezivul” care face ca acest spațiu să rămână omogen, în armonie și sacru. Dumnezeu este cel care inițiază legământul și tot El este garantul lui. Omul intră în acest legământ alături de Dumnezeu, de pe o poziție de inferioritate, în mod voit. Beneficiile sale spirituale sunt enorme, ceea ce vine ca aport în condiția sa de subordonare față de Dumnezeu. Este un închinător, care are astfel ocazia de a intra în comuniune cu divinul, într-un spațiu sacru bine definit, doar atât timp cât păstrează nealterat legământul asumat.

Observăm astfel că Grădina Edenului reprezintă un model de spațiu sacru ce poate fi luat ca referință în toate

demersurile ulterioare ale subiectului, pe tot cuprinsul Vechiului Testament. Fiind un prototip al unui astfel de spațiu, are calitatea de model arhetipal, toate celelalte încercări reușite sau nereușite ale omului putându-se raporta cu succes la el, pentru a le putea aprecia calitativ și spiritual.

Capitolul 4 aduce în discuție și oarecum în antiteză, însă analizat după același tipar (cel al existenței a patru dimensiuni în constituirea spațiului sacru), *Turnul Babel*. Dacă în cazul Grădinii Edenului, Dumnezeu este inițiatorul spațiului sacru, în cazul Turnului omul reprezintă dimensiunea care ia inițiativă. Deși nu considerăm neapărat definitiv acest aspect, faptul că umanitatea, în căutarea sacralității, alege să ignore porunca divinității (care în cazul de față am identificat-o a fi „dimensiunea legământului”), duce la invalidarea Turnului ca spațiu sacru.

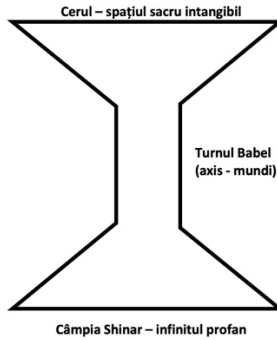
În partea de început a acestui capitol am argumentat că toată această construcție este una prin excelență ridicată în scop religios. Totodată, prin

contribuția profesorului Măcelaru,¹ am temperat ostilitatea per se a unor cercetători, asupra oamenilor turnului, privind și analizând textul fără prejudecăți, dând astfel șansă acestei civilizații de a-și prezenta și justifica poziția și demersul în cadrul construcției Turnului, mai ales datorită faptului că finalul narațiunii nu-l putem considera neapărat o pedeapsă divină asupra lor, cât o „constrângere” din partea lui Dumnezeu pentru ca oamenii să-I îndeplinească porunca.

Modelul identificat de noi în cadrul Turnului Babel este cel al unui veritabil *axis-mundi*, cel puțin ca formă (după cum se observă în figura de mai jos), dar căruia îi lipsește o componentă esențială pentru ca astfel să fie validat divin ca un spațiu sacru consacrat.

---

¹ Marcel Valentin MĂCELARU, „Babel – From Text to Symbol: Possibilities for Reconciliation in the Hebrew Bible”, în Janez Juhant și Bojan Žalec (coord.), *Reconciliation: The Way of Healing and Growth, Theologie Ost–West: Europäische Perspektiven 16* (Berlin: Lit Verlag, 2012), pp. 51–58.

În concluzie, în toate nuanțele ale construcției spațiului sacru din narațiunea Turnului, observăm că accentul cade pe divinitate și voința divină, spațiul sacru veritabil concretizându-se doar atunci când dimensiunea legământului este satisfăcută. Nici o construcție, faptă, gest etc, care să aibă scopul de a-L sensibiliza pe YHWH, dar care nu satisface împlinirea poruncilor Sale, nu vor putea să-și atingă țelul, chiar dacă acesta este nobil și laudabil.

Capitolul 5 prezintă *spațiul sacru și altarele patriarhilor*. Ca subiect de analiză vom investiga conceptul mai ales prin prisma altarelor construite de către Avraam, urmând ca mai apoi să verificăm conceptele obținute, printr-o succintă analiză a altarelor construite de Isaac.

Ceea ce este important de remarcat în acest caz (și care susține ideea unui dinamism accentuat a spațiilor sacre vechi-testamentare), îl reprezintă faptul că în cazul patriarhilor putem discuta despre un spațiu sacru „la purtător”. Chiar dacă forma de manifestare a acestuia diferă de tot ce am întâlnit înainte (și anume spații sacre statice, care să presupună un anumit pelerinaj la ele), Dumnezeu validează orice astfel de inițiativă a lui Avraam. Tabelul de mai jos vine să susțină această teză a noastră:

Altarul (locul)	Cine alege locația	Prezența explicită sau implicită a lui YHWH	Elemente concrete de ritual	Sacralitatea preexistentă, canaanită
Geneza 12:7 (Stejarul din More)	Avraam	explicită	nu	da
Geneza 12:8 (Betel)	Avraam	implicită	nu	da
Geneza 13:18 (Stejarii din Mamre)	Avraam	implicită	nu	nu
Geneza 22:9-10 (Muntele Moria)	Dumnezeu	explicită	Lemnele Focul Cuțitul Jertfa	nu

Ceea ce este important de remarcat în cazul altarelor patriarhilor îl reprezintă faptul că acestea, oriunde ar fi fost construite, au fost clar ridicate în interiorul limitelor țării Canaanului, ceea ce duce și mai mult la ideea că în mentalul lor, patriarhii considerau de primă importanță promisiunea divină, valabilă în cazul lor, ca parte din materializarea și validarea locurilor lor sacre. Totodată Sunhee Kim concluzionează, citându-l pe Augustin Pagolu, că patriarhii conștientizau calitatea lor de străini, în țara promisă lor, motiv pentru care altarele și jertfele lor au fost manifestări spontane în închinare de fiecare dată când YHWH intra în comuniune cu ei².

Capitolul 6 face trecerea de la spațiile sacre descentralizate ale Vechiului-Testament, la cele centralizate, odată cu tranziția poporului evreu, de la nivel de popor la cel de națiune.

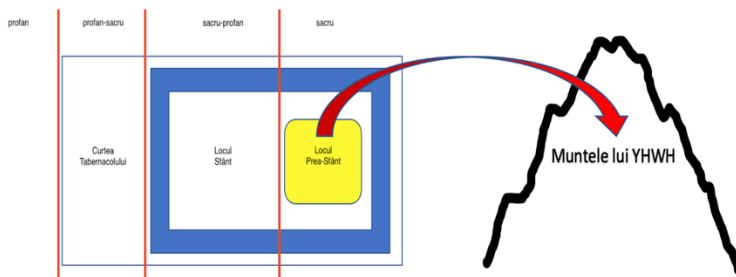
În cadrul capitolului aducem în discuție triada spațiului sacru din pustie, alcătuită din:

---

² Kim SUNHEE, *The Concepts of Sacred Space in the Hebrew Bible: Meanings, Significance and Functions*, Boston, Boston University Theses & Dissertations, 2014, p. 178.

- Cortul lui Moise – pus la dispoziție de acesta ca loc sacru de întâlnire cu divinitatea; provizoriu, până ce Tabernacolul va fi finalizat;
- Tabernacolul – viitorul spațiu/loc sacru evreiesc, cu tot ritualul aferent lui;
- Muntele Sfânt/Muntele lui Dumnezeu – spațiul sacru intangibil omului de rând, accesibil doar lui Moise și uneori elitei evreilor.

Între toate acestea, se vor evidenția ultimele două, a căror relație de interdependență este dată în figura de mai jos:

Una dintre concluziile acestui capitol o reprezintă importanța Tabernacolului și identitatea lui între celelalte spații sacre existente în Scriptură fiind dată de caracterul său dinamic, un „spațiu sacru la purtător”, fiind adaptat nevoilor existențiale ale unui popor aflat în plin proces de

asumare a identității naționale, nomad și călător către o patrie promisă de însuși arhitectul acestui spațiu sacru, YHWH.

Capitolul 7 prezintă *Templul din Silo* în perioada judecătorilor lui Israel. Analiza noastră încadrează acest spațiu sacru între perioada lui Iosua și cea a lui Samuel. Observăm astfel o degradare națională a ideii de spațiu sacru la poporul evreu, mai ales pe timpul judecătorilor din generația următoare lui Iosua, ca pe timpul lui Samuel să se înregistreze o oarecare revenire asupra ideii de sacru.

Deși identificăm și alte locuri „sacre” în Israel, preferate de evrei, Silo rămâne totuși un reper național, cu atât mai mult cu cât, pe timpul lui Eli și Samuel observăm că la Silo exista atașat Cortului Întâlnirii și o oarecare construcție durabilă și statică, o extensie a Tabernacolului.

Un alt fapt remarcabil în cazul de față este dat de schimbarea de paradigmă pe care Dumnezeu o orchestrează, de la un loc sacru situat pe coordonate spațiale bine identificate la om (Samuel) ca purtător de

sacru³. Acesta reprezintă printre altele un arhetip vechi-testamentar pentru perioada Noului Legământ, aferent Noului Testament. În momentul în care omul se plasează corect în economia spațiului sacru, chiar dacă nu are la îndemâna posibilitatea manifestării materiale a vreunui construct mental aferent, YHWH transmite ideea că posibilitatea de a deveni purtător de sacru nu este exclusă, în cazul în care legământul cu El este corect asumat.

Capitolul 8 al tezei este dedicat *Templului lui Solomon*. Spațiul sacru constituit astfel este unul prin excelență atât centralizat cât și static, unul la care să organizezau periodic pelerinaje și spre deosebire pe perioada anterioară, singurul spațiu sacru național.

Argumentul faptului că în această perioadă a existenței poporului evreu ca națiune, îl reprezintă și justifică deopotrivă, un asemenea loc sacru stabil spațial (sau static) este dat de figura de mai jos, raportul fiind dat de paralela între manifestarea cultică a evreilor din

---

³ David Toshio Tsumura, *The First Book of Samuel*, Grand Rapids, MI, W. B. Eerdmans Publishing Company, 2006, p. 189.

perioada lui Moise (prezentul lor) și viitorul (adică manifestarea sacrului pe timpul lui Solomon):

Deși există o discuție încă pe rol cu privire la inițiatorul acestui spațiu sacru (David sau Dumnezeu), cert este că observăm permisivitatea divină, asemenea celorlalte precedente vechi-testamentare. O particularitate a Templului o reprezintă dimensiunea legământului; discutăm în cazul de față inclusiv de un legământ davidic în funcțiune, ca extensie a legământului mozaic care governa întregul ritual cultic de la Templu. Una din concluziile importante din acest capitol este dată de ideea că Templul ca spațiu sacru nu reprezintă o casă pentru YHWH pentru ca în felul acesta să-I fie satisfăcute anumite necesități, ci reprezintă locul în care Dumnezeu se pune la dispoziția omului, pentru ca acesta din urmă să aibă acoperită nevoia de divinitate. Fără a greși

conceptual, spațiul sacru ar trebui să fie contextualizat și adaptat nevoii de închinare a comunității (a poporului); primează închinarea autentică înaintea lui YHWH, iar locul sacru este privit ca recuzită necesară acestei închinări.

Capitolul 9 și ultimul, înainte de concluziile finale, analizează și pune în valoare reconstrucția Templului, după robia babiloneană, în ceea ce se va numi ulterior *Templul lui Zorobabel*. Demersul nostru începe odată cu „Dectretul lui Cir” de reconstrucție și implicit de revenire în patria mamă a evreilor robi în Babilon.

Suveranitatea și intenția divină de reconstrucție a Templului este clar văzută în pasajele biblice, astfel că observăm o restaurare sau repunere în valoare a dimensiunii legământului pe vechile coordonate mozaice, cu extensia davidică a lui. Astfel, apelând tradiția se valorifică ideea de spațiu sacru în prezent, prin construirea unui nou templu, pe amplasamentul celui vechi, chiar dacă în opinia bătrânilor lui Israel, acesta nu are grandoarea Templului lui Solomon.

Cu o pauză de aproximativ 20 de ani, noul templu este finalizat, la insistențele profeților Hagai și Zaharia, care motivează și entuziasmează poporul, mai ales cu o perspectivă escatologică asupra templului.

Dinamica spațiului sacru se aranjează pe coordonate tradiționale. Templul și altarul sunt ridicate pe vechile amplasamente, ceea ce le conferă un element în plus de autoritate în fața națiunii. Ceea ce este de data aceasta diferit totuși de vechiul Templu, îl reprezintă faptul că în Sfânta Sfințelor lipsește Chivotul Legământului.

Considerăm că alternativa la această realitate o reprezintă toată organizarea sistemului de laude și de psalmi cântați, într-o liturghie care posibil să fie diferită și esențialmente superior calitativă Templului lui Solomon, tocmai pentru că posibil să fi fost amplificată religios, spiritual și sentimental de lipsa celui mai valoros obiect de cult din Templu: Chivotul.

Într-un anumit sens, acest mare gol trebuia compensat cu ceva pe măsură, de unde concluzia noastră că, în limitele unei dinamici acceptate de YHWH a manifestărilor sacre de la noul Templu, evreii întorși din

robie au avut posibilitatea unor exprimări cultice și spirituale mult mai proaspete și intense.

Capitolul 10 prezintă *Concluziile finale* ale studiului nostru. Acestea aduc în discuție obiectivele inițiale, cele pe care ni le-am propus la începutul acestui studiu. Sumarizăm totodată și aspectele importante din fiecare pasaj biblic studiat, îndreptându-ne astfel spre verificare ipotezelor inițiale de lucru.

Astfel, principalele concluzii ale tezei noastre sunt:

- în cazul Grădinii Edenului identificat taxonomic a fi din cadrul spațiilor sacre descentralizate, regăsim un arhetip clasic și general al conceptului. Dimensiunea divină este puternic reprezentată de antropomorfismul și teofania divină, care creează un spațiu intenționat sacru, acolo unde așază exponenții și reprezentanții umanității, pentru a fi în permanentă comuniune cu ei.
- Narațiunea Turnului Babel poate fi considerată ca punte hermeneutică pentru creștinii evanghelici ai lumii postmoderne; căutarea sincronizării cu dimensiunea legământului, oriunde pe suprafața pământului aduce inevitabil perspectiva constituirii spațiului sacru

consacrat. Observăm astfel că YHWH nu încurajează un spațiu sacru surogat în care cele patru dimensiuni ale sale nu sunt satisfăcute pe deplin.

- Remarcăm în cazul patriarhilor, că Dumnezeu nu-i leagă neapărat de un loc geografic anume pentru a valida vreun anume spațiu sacru. În sensul acesta dinamica spațială este ușor de observat. Din nou totul se rezumă la a patra dimensiune care intră în analiza unor astfel de spații, cea a legământului.
- Observăm astfel că în comparație cu perioada patriarhilor, când nu era nevoie de o clasă sacerdotală pentru a accede la un spațiu sacru și prin intermediul lui la comuniunea cu divinitatea, în cazul spațiului sacru centralizat, aceasta se realizează prin substituenți. Ceea ce surprindem în acest caz îl reprezintă permisiunea divină ca un anumit spațiu sacru, fie el și centralizat să fie adaptat condițiilor naționale existente în popor.
- Templul din Silo, pe perioada judecătorilor reprezintă un spațiu sacru cu particularități speciale. Sincretismul religios din această perioadă îi determină pe liderii poporului să desacralizeze inclusiv modul în care se

raportează la dimensiunea divină. Este perioada când nu doar dimensiunea legământului este umbrată, ci chiar și dimensiunea divină. Oriunde și-ar muta Chivotul, locul respectiv nu devine intrinsec sacru; sacralitatea lui este dată de echilibrul celor patru dimensiuni.

- Templul lui Solomon reproduce mecanismul și condițiile Tabernacolului aproape la scară de 1:1. Avem același spațiu sacru centralizat, același ritual cultic și aceeași dimensiune a legământului. Există totuși în cazul lui două particularități, care-l fac deosebit de spațiile sacre anterioare: caracterul static al lui, prin excelență și legământul davidic, extensie la cel mozaic.
- După robia babiloneană putem afirma că materializarea unui nou spațiu sacru în Israel, vine pe aceleași vechi coordonate: același loc geografic, tocmai pentru a conferi autoritate suplimentară noului templu, în condițiile în care de data aceasta, Chivotul care pentru mulți evrei a devenit mai degrabă un talisman și surogat divin, lipsește cu desăvârșire, ceea ce-i determină la adaptarea închinării pe noi coordonate.

Considerăm astfel că prezentul demers și ipotezele de lucru pe care ni le-am asumat la început au fost pe deplin satisfăcute:

- Există o dinamică în evoluția conceptului de spațiu sacru vechi-testamentar. Rezistăm tentației de al aranja pe o anumită traiectorie; considerăm mai mult că perspectiva aceasta a relativei permisivității divine în anumite din componentele spațiului sacru, reprezintă frumusețea relației și a comuniunii cu divinitatea. Multitudinea de posibilități spațiale sau nu, prin care se poate consacra un spațiu sacru (inclusiv omul ca purtător de sacru), considerăm a fi intenția divină care într-o societatea prezentă, multiculturală și atât de complexă, lasă posibilitatea umanității de a veni (în anumite limite) cu constructul propriu spațial, pentru a accede la comuniunea cu divinitatea.
- Dimensiunea legământului reprezintă pentru creștinul evanghelic paradigma unei constante dinamice. Afirmăm aceasta pentru că legământul divin funcționează permanent ca „adeziv” între om și Dumnezeu (constanta), dar și pentru că în prezent

nu putem discuta despre coordonatele aceleiași legământ vechi-testamentar care să fie la fel de valabil (dinamica). Provocăm astfel posibilitatea pe viitor a sondării și analizării spațiului sacru nou-testamentar pentru o clarificare mult mai exhaustivă a spațiului sacru analizat prin această paradigmă a legământului.

Direcții noi de cercetare

Prezentul studiu, odată finalizat, obligă autorul lui la un demers natural ce derivă din acesta, respectiv la noi direcții de cercetare, tocmai pentru ca tema „spațiului sacru analizat prin paradigma legământului divin” să fie extrapolată și la alte unități de referință. În sensul acesta prezentăm următoarele direcții de cercetare, care se impun:

- Conceptul de spațiu sacru nou-testamentar;
- Spațiul sacru în literatura deuterocanonică;
- Spațiul sacru la Părinții Scriitori Bisericești;
- Teofaniile vechi-testamentare și locurile sacre;
- Relația dintre spațiul/locul sacru și „încălțăminte din picioare”;

- Timpul sacru vechi-testamentar;
- Timpul sacru escatologic;
- Relația dintre timpul sacru și spațiul sacru;
- Omul ca purtător de sacru și teologia trupului omenesc.

Bibliografie

- ***, *Geografia sacră*, Chișinău, Editura Arc, 2018;
- ACHIMESCU Nicolae, *Istoria și filosofia religiei la popoarele antice*, Iași, Editura Tehnopress;
- ALLEN, Leslie, *1, 2 Chronicles*, Nashville, Tennessee, Thomas Nelson Publishers, 1987.
- ANDERSON, Arnold Albert, *2 Samuel. Word Biblical Commentary, vol. 11*, Dallas, Texas, Word Books Publisher, 1989.
- ARNDT William Frederick, GINGRICH Felix Wilbur, *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, Trad. Walter Bauer's, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1979.
- AUGUSTIN Ioan, *Arhitectură în Biblie și la Sfinții Părinți*, București, Editura Pro Universitaria, 2013.
- AUGUSTIN Ioan, *Temenos. Împrejurul spațiului sacru*, București, Editura Paideia, 2017.
- BALDWIN, Joyce G., *1 and 2 Samuel. An Introduction and Commentary, vol. 8, Tyndale Old Testament*

- Commentaries*, Nottingham, England, Illinois, USA, Inter-Varsity Press, 1988.
- BAUTCH Richard J., *Glory and Power, Ritual and Relationship. The Sinai Covenant in the Postexilic Period*, London, New York, T&T Clark International, 2009.
- BĂDILIȚĂ, Cristian et al., *Septuaginta 5*, Trad. Cristian Gașpar, București, Editura Polirom, 2009.
- BĂLTĂCEANU, Maria Francesca, BROȘTEANU, Monica, *Biblia după textul ebraic. Exodul. Leviticul*, București, Editura Humanitas, 2019.
- BĂLTĂCEANU, Maria Francesca, BROȘTEANU, Monica, *Biblia după textul ebraic. Numerii. Deuteronomul*, București, Editura Humanitas, 2021.
- BERGEN, Robert D., *1, 2 Samuel, The New American Commentary, vol. 7*, Nashville, Tennessee, Broadman&Holman Publishers, 1996.
- Biblia NTR, București, Editura Societății Biblice Interconfesionale din Romania, 2017.
- BLOCK, Daniel I., *Judges, Ruth, The New American Commentary, vol. 6*, Nashville, Tennessee, Broadman & Holman Publishers, 1999.

- BOGDANOVIĆ Jelena, *Perception of the Body and Sacred Space in Late Antiquity and Byzantium*, New York, Routledge, 2018.
- BOLING, Robert G., *Judges, Introduction, Translation and Commentary*, New Haven and London, Yale University Press, The Anchor Yale Bible, 2008.
- BRAUN, Roddy, *1 Chronicles, Word Biblical Commentary, vol. 14*, Dallas, Texas, Word Books Publisher, 1986.
- BREGER Marshall J., REITER Ytzak, HAMMER Leonard (ed.), *Sacred Space in Israel and Palestina, Religion and Politics*, London and New York, Routledge Taylor & Francis Group, 2012.
- BROWN, Francis, DRIVER, Samuel Rolles, BRIGGS, Charles Augustus, *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon*, Peabody, Massachusetts, Hendrickson Publishers, 1996.
- BRUEGGEMANN, Walter, *Genesis*, Atlanta, Georgia, John Knox Press, 1982.
- BRUEGGEMANN, Walter, *The Land*, Philadelphia, Fortress Press, 1989.

- BUTLER, Trent C., *Judges, Word Biblical Commentary*, vol. 8, Nashville, Tennessee, Thomas Nelson, 2009.
- CAMPBELL, Antony F., *2 Samuel, The Forms of the Old Testament Literature*, vol. VIII, Grand Rapids, MI, Cambridge, UK, William B. Eerdmans Publishing, 2005.
- CHAVALAS Mark W., YOUNGER K. Lawson Jr. (ed.), *Mesopotamia and the Bible*, Sheffield, Sheffield Academic Press, 2002.
- CLEMENTS, Ronald, *Dumnezeu și templul. Ideea de prezență divină în vechiul Israel*, Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2015.
- COLLINS, John J., *Daniel. A Commentary on the Book of Daniel*, Minneapolis, Fortress Press, 1993.
- CRAIGIE, Peter C., *The Book of Deuteronomy*, Grand Rapids, MI, William B. Eerdmans Publishing Company, 1976.
- DAVIS, Dale Ralph, *Joshua*, Scotland, U.K., Christian Focus Publication Ltd., 2006.
- DAVIS, Dale Ralph, *Judges*, Grand Rapids, Baker Book House, 2006.

- DEARMAN Andrew J., GRAHAM Patrick M. (ed.), *The Land that I Will Show You. Essays on the History and Archaeology of the Ancient Near East in Honour of J. Maxwell Miller*, Sheffield, Sheffield Academic Press, 2001.
- DILLARD, Raymond B., *2 Chronicles, Word Biblical Commentary, vol. 15*, Dallas, Texas, Word Books Publisher, 1987.
- DINCULEANĂ, Nestor, *Sacerdoțiul la vechii semiți. Preoția cultică la popoarele din spațiul canaanit și la poporul evreu biblic*, Stockholm, Deva, Felicitas Publishing House, Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, 2017.
- DORMAN Peter F., BRYAN Betsy M. (ed.), *Sacred Space and Sacred Function in Ancient Thebes*, Chicago, The University of Chicago, 2007.
- DOZEMAN, Thomas B., *Commentary on Exodus*, Grand Rapids MI, Cambridge UK, William B. Eerdmans Publishing Company, 2009.
- DRÎMBA, Ovidiu, *Istoria culturii și civilizației, vol. I*, București, Editura Saeculum I. O., Editura Vestala, 2003.

- DURHAM, John I., *Exodus Vol. 3. Word Biblical Commentary*, Dallas, Texas, Word Books Publisher, 1987.
- ELIADE, Mircea, *Sacrul și profanul*, Trad. Brîndușa Prelipceanu, București, Editura Humanitas, 2017.
- FENSHAM, Frank Charles, *The Book of Ezra and Nehemiah*, Grand Rapids, MI, William B. Eerdmans Publishing Company, 1982.
- GOLDINGAY, John Edgar, *Daniel, vol. 30. Word Biblical Commentary*, Dallas, Texas, Word Books Publisher, 1989.
- GORMAN Frank H. Jr., *The Ideology of Ritual, Space, Time and Status in the Priestly Theology*, Sheffield, Sheffield Academic Press, 1990.
- GRABBE Lester L. (ed.), *The Land of Canaan in the Late Bronze Age*, London and New York, Bloomsbury T&T Clark, 2016.
- GUILLAUME Philippe, *Land and Calendar, The Priestly Document from Genesis 1 to Joshua 18*, London, New York, T&T Clark International, 2009.
- HAMILTON, Victor P., *The Book of Genesis, chapter 1-17*, Grand Rapids, MI, William B. Eerdmans Publishing Company, 1990.

- HAMILTON, Victor P., *The Book of Genesis, Chapters 18-50*, Grand Rapids, MI, William B. Eerdmans Publishing Company, 1995.
- HANN, Scott, *Un tată care își ține promisiunile. Legământul iubirii lui Dumnezeu în Scriptură*, Trad. Ana-Maria Botnaru, Tîrgu-Lăpuș, Editura Galaxia Gutenberg, 2020.
- HARTMAN, Louis F., *The Book of Daniel*, New Haven, London, Yale University Press, 1974.
- HEGER, Paul, *The Tree Biblical Althar Laws*, Berlin, New York, Walter de Guitier, 1999.
- HESS, Richard, *Joshua, An Introduction and Commentary, volume 6, Tyndale Old Testament Commentaries*, Nottingham, England, Downers Grove, Illinois, Inter-Varsity Press, 1996.
- HOWARD, David M. Jr., *Joshua vol. 5*, Nashville, Tennessee, Broadman & Holman Publishers, 1998.
- JOHNSON, Paul, *O istorie a evreilor*, Trad. Irina Horea, București, Editura Hasefer, 2005.
- JOSEPHUS Flavius, *Antichități iudaice, vol. 1*, Trad. Ion Acsan, București, Editura Hasefer, 2002.
- JOSEPHUS Flavius, *Antichități iudaice, vol. 2*, Trad. Ion Acsan, București, Editura Hasefer, 2001.

- JULEAN Dan-Ionuț, *Spațiul iudaic, un spațiu al comunității*, București, Editura Paideia, 2016.
- KAISER, Walter C. jr., *Spre o teologie exegetică*, Trad. Otniel Vereș, Oradea, Editura Făclia, 2010.
- KEDAR Benjamin Z., WERBLOWSKY R. J. Zwi, *Sacred Space. Shrine, City, Land*, London and Jerusalem, Macmillan Press LTD., The Israel Academy of Sciences and Humanities, 1998.
- KEIL, Carl Friedrich, DELITZSCH, Franz, *Commentary of the Old Testament, vol. 1*, Peabody, Massachusetts, Hendrickson Publishers, 1961.
- KEIL, Carl Friedrich, DELITZSCH, Franz, *Commentary of the Old Testament, vol. 2*, Peabody, Massachusetts, Hendrickson Publishers, 1961.
- KEIL, Carl Friedrich, DELITZSCH, Franz, *Commentary on the Old Testament, vol. 4, Ezra*, Peabody, Massachusetts, Handrickson Publishers, 1996.
- KLINGBELL, Gerald A., „Altars, Rituals and Theology – Preliminary Thoughts on the Importance of Cult and Ritual for a Theology of the Hebrew Scriptures”, în *Vetus Testamentum vol. 54. A Quarterly Published by the International*

- Organization for the Study of the Old Testament*,
Leiden, NL, Koninklijke Brill NV, 2004.
- KNOPPERS, Gary N., *1 Chronicles 10-29, A New Translation with Introduction and Commentary*, New Haven and London, The Anchor Yale Bible, 2008.
- LEUPOLD, Herbert Carl, *Exposition of Genesis, vol. 1 and vol. 2*, Grand Rapids, MI, Baker Books House, 1950.
- LILLEY, John P. U. în *Dicționar Biblic*, trad. Liviu Pup, John Tipei, Oradea, Editura Cartea Creștină, 1995.
- LOKEN, Israel, *Exra & Nehemiah, Evangelical Exegetical Commentary*, Bellingham, WA, Logos Bible Software, 2011.
- MACKAY, John L., *Haggai, Zachariah, Malachi, Geanies* House, Fearn, Christian Focus Publications, 2003.
- MARCHADOUR Alain, NEUHAUS David, *The Land, the Bible, and History, Toward the Land I Will Show You*, New York, Fordham University Press, 2007.
- MĂCELARU, Marcel Vlentin, „Babel – From Text to Symbol: Possibilities for Reconciliation in the Hebrew Bible”, în Janez Juhant și Bojan Žalec (coord.), *Reconciliation: The Way of Healing and*

Growth, Theologie Ost–West: Europäische Perspektiven 16 (Berlin: Lit Verlag, 2012).

MĂCELARU, Marcel Valentin, *Identitatea între povară și privilegiu, Reprezentări ale poporului sfânt în literatura deuteronomistă*, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2012. MCCARTER, P. Kyle Jr., *II Samuel, A New Translation with Introduction, Notes and Commentary*, New York, The Anchor Bible, 1984.

MCCARTER, P. Kyle Jr., *II Samuel, A New Translation with Introduction, Notes and Commentary*, New York, The Anchor Bible, 1984.

MCCONVILLE, J. Gordon, MILLAR, J. Gary, *Time and Place in Deuteronomy*, Sheffield, England, Sheffield Academic Press, 1994.

MCCONVILLE, J. Gordon, WILLIAMS, Stephen N., *Joshua*, Grand Rapids, MI, Cambridge, U.K., W. B. Eerdmans Publishing Company, 2010.

MILLARD, Alan Ralph în J. D. Douglas, *Dicționar biblic*, Trad. Liviu Pup, John Tipei, Oradea, Editura Cartea Creștină, 1995.

MOORE Robert L., *The Archetype of Initiation. Sacred Space, Ritual Process and Personal*

- Transformation*, Bloomington Indiana, Xlibris Corporation, 2001.
- MORARIU, Ionel, „Fenomenologia spațiului sacru între Turnul Babel și Muntele Moria”, în Corneliu Constantineanu, Marcel V. Măcelaru, Teofil Stanciu, Laurențiu Petrița (coord.), *Teologie și spațiu public. Studii și cercetări teologice contemporane*, Arad, Editura Universității "Aurel Vlaicu", 2020.
- OTTO, Rudolf, *Sacrul. Despre numinos*, Trad. Ioana Milea, Silvia Irimiea, Florești, Cluj, Editura Limes, 2015.
- PACHE, Rene (ed.), *Dicționar biblic, vol. 1*, Trad. Constantin Moisa, București, Editura Stephanus, 1995.
- PAYNE, J. Barton, în Frank E. Gaebelein (ed.), *1&2 Kings, 1&2 Chronicles, Ezra, Nehemiah, Esther, Job. The Expositor's Bible Commentary, vol. 4*, Grand Rapids, MI, Zondervan, 1988.
- PROPP, William H. C., *Exodus 19-40. A New Translation with Introduction and Commentary*, New Haven and London, The Anchor Yale Bible, 2006.

- ROSS, Allen P., *A Commnetary on the Pslams, vol. 3 (90-150)*, Kregel Publication, Grand Rapids, MI, 2016, p. 787.
- RYKEN, Leland, WILHOIT, James C., LONGMAN, Tremper III (ed.), *Dicționar de imagini și simboluri biblice*, Trad. Coord. Silviu Tatu, Oradea, Editura Casa Cărții, 2011.
- SARNA, Nahum M., *Exodus. The JPS Torah Commentary*, Philadelphia, New York, Ierusalem, The Jewish Publication Society, 1991.
- SARNA, Nahum M., *Genesis, The JPS Torah Commentary*, Philadelphia, The Jewish Publication Society, 1989.
- SCHLEY, Donald G., *Shyloh, A Biblical City in Tradition and History*, Sheffield Academic Press, JSOT Press, 1989.
- SCHULTZ, Samuel J., *Călătorie prin Vechiul Testament*, Oradea, Editura Cartea Creștină, 2001.
- SELMAN, Martin J., *I Chronicles. Tyndale Old Testament Commentaries, vol. 10*, Nottingham, England, Inter-Varsity Press, 1994.

- SELMAN, Martin J., *2 Chronicles, vol. 11, Tyndale Old Testament Commentaries*, Nottingham, England, Downers Grove, Illinois, Inter-Varsity Press, 1994.
- SEMEN, Petre, *Arheologia biblică în actualitate*, Iași, Editura Trinitas, 2008.
- SKINNER, John, *A Critical and Exegetical Commentary on Genesis*, Edinburgh, T&T Clark Limited, 1910.
- SMITH Martyn, *Religion, Culture and Sacred Space*, New York, Palgrave Macmillan, 2008.
- SMITH, Ralph L., *Word Biblical Commentary, vol. 32, Micah-Malachi*, Dalas, Texas, Word Books, Publisher, 1984.
- STAVRAKOPOULOU Francesca, *Land of Our Fathers, The Roles of Ancestor Veneration in Biblical Land Claims*, London, New York, T&T Clark International, 2010.
- STUART, Douglas K., *Exodus, vol. 2, The New American Commentary*, Nashville, Tennessee, Broadman & Holman Publishers, 2006.
- STUART, Douglas, *Exegeza Vechiului Testament*, Trad. Emanuel Conțac, Cluj-Napoca, Editura Logos, 2014.

- SUNHEE, Kim, *The Concepts of Sacred Space in the Hebrew Bible: Meanings, Significance and Functions*, Boston, Boston University Theses & Dissertations, 2014.
- TATU, Silviu (ed.), *Introducere în studiul Vechiului Testament. Pentateuhul și cărțile istorice*, Cluj-Napoca, Oradea, Editura Risoprint, Editura Casa Cărții, 2016.
- TATU, Silviu, *Leul din Sion, Expuneri din profețiile lui Amos, Țefania și Hagai*, Oradea, Editura Casa Cărții, 2008.
- TAYER Joseph Henry, *A Greek-English Lexicon of the New Testament*, Grand Rapids, Zondervan Publishing House.
- THOMPSON Thomas L. (ed.), *Jerusalem in Ancient History and Tradition*, London, New York, T&T Clark International, 2003.
- TIGAY, Jeffrey H., *Deuteronomy, The JPS Torah Commentary*, Philadelphia, New York, Jerusalem, The Jewish Publication Society, 1996.
- TIPEI, John F., *Duhul Sfânt, o teologie biblică din perspectivă pentecostală*, Oradea, Editura Metanoia, 2003.

- TSUMURA, David Toshio, *The First Book of Samuel*, Grand Rapids, MI, W. B. Eerdmans Publishing Company, 2006.
- TAYLOR, John Bernard în J. D. DOUGLAS, *Dicționar Biblic*, Trad. Liviu Pup și John Tipei, Oradea, Editura Cartea Creștină, 1995.
- VERHOEF, Pieter A., *Hagai și Maleahi*, trad. Daniela Rusu, Daniel Rusu, Cluj-Napoca, Editura Logos, 2012.
- WALTKE, Bruce K., *Genesis, A Commentary*, Grand Rapids, MI, Zondervan, 2001.
- WALTON, John H., MATTHEWS, Victor H., CHAVALAS, Mark W., *Comentariu cultural-istoric al Vechiului Testament*, Trad. Silviu Tatu, Luca Crețan, Romana Cuculea, Oradea, Editura Casa Cărții, 2014.
- WENHAM, Gordon J., *Genesis 1-15, vol. 1, Word Biblical Commentary*, Word Books Publisher, Dallas, Texas, 1987.
- WENHAM, Gordon J., *Genesis 16-50, vol. 1, Word Biblical Commentary*, Dallas, Texas, Word Books Publisher, 1994.

- WENHAM, Gordon J., *Numbers, vol. 4, Tyndale Old Testament Commentaries*, Nottingham, England, Downers Grove, Illinois, 1981.
- WESTERMANN, Claus, *Genesis 1-11, A Continental Commentary*, Trad. John J. Scullion S. J., Minneapolis, Fortress Press, 1994.
- WESTERMANN, Claus, *Genesis 12-36, A Continental Commentary*, Translated by John J. Scullion S. J., Minneapolis, Fortress Press, 1995.
- WIGODER, Geoffrey, *Enciclopedia iudaismului, ediția a II-a*, Trad. Radu Lupan și George Weiner, București, Editura Hasefer, 2016.
- WILLIAMSON, Hugh Godfrey Maturin, *Ezra, Nehemiah, Word Biblical Commentary, vol. 16*, Dallas, Texas, Word Books Publisher, 1985.
- WISEMAN, Donald John, în J. D. Douglas (ed.), *Dicționar Biblic*, Trad. Liviu Pup, John Tipei, Oradea, Editura Cartea Creștină, 1995.
- WOLFF, Hans Walter, *Haggai a Commentary*, Minneapolis, Augsburg Publishing House, 1988.

WOUNDSTRA, Marten H., *The Book of Joshua*, Grand Rapids, MI, W. B. Eerdmans Publishing Company, 1981.

WRIGHT Christopher J. H., *Etica Vechiului Testament pentru comunitatea creștină*, Trad. Silviu Tatu, Oradea, Editura Casa Cărții, 2019.

WRIGHT, John Stafford în *Dicționar Biblic*, trad. Liviu Pup, John Tipei, Oradea, Editura Cartea Creștină, 1995.